

תקנות לזמנים מורכבים

ר' חיים איינהורן

מצבים מורכבים

חיבה יתירה נודעת לדברי סופרים בין יושבי בית המדרש.

במאמר זה אנסה להציג זווית חדשה ופחות מוכרת אך עם זאת רלוונטית במיוחד לדורנו של תקנות חז"ל.

ברצוני לברר האם תקנות חז"ל מכוונות להתמודדות גם עם מצבים מורכבים או זמנים אשר הזיהוי, ההגדרה והמהות שלהם שרויים בערפל, וביתר ביאור, האם ישנן תקנות שמטרתן להתמודד עם מצבי ביניים וכל מטרת הורתן ולידתן היא טיפול בשטחים אפורים או שמא כל תקנות חז"ל תוקנו כך שיצירתן ומהותן מותאמות למצב ברור ובהיר, ובמקרה בו תיווצר היתקלות בין התקנה לבין מצב חדש או ייווצר מצב אחר, יש לנהוג בהתאם למערכת כללים וקדימויות, אולם התקנה עצמה אינה מכוונת להתמודדות עם מצבים אלו.

אולי יש כאן גם אמירה כללית יותר לגבי חובת האדם בעולמו; האם המצבים הבלתי ברורים והשטחים האפורים של החיים הם חלק מדרך החיים; חלק שגם אותו צריך לעבור במסילה העולה, או שההפך הוא הנכון והם הם המטרה עצמה ודווקא ההתנהלות בתנאי טשטוש מבטאת מהלך עם כוונה מיוחדת ומדוקדקת, בעלת תוכן עצמאי מלווה בקריאה שמימית: 'לך, כי לכך נוצרת'.

מקרה מבחן מרכזי לבחינת סוגיה זו הוא היחס של חז"ל לענייני הקודש והמקדש; ישנן תקנות המכוונות את עם ישראל להתנהגות נכונה כאשר מקדש על מכונו, ויש תקנות הפוכות: 'משחרב בית המקדש התקינו'. התמודדות מדויקת של עם גולה עם מצב גלותי וחסר.

האם לקחו חכמינו על עצמם לכוון את העם בדרך סלולה גם במצב הביניים? ההאירו חכמינו את המסילה גם לעם מסובך אשר אינו יודע להגדיר לעצמו האם הוא ברום מעלה או שפל ונקלה והאור והחושך משמשים לו בערבוביה? ההאירו גם ליום אשר אינו מן היום וגם לא מן הלילה?

תקנות מורכבות

דומה כי תקנת חז"ל הבולטת ביותר היא, חובת יושבי ארץ העמים ביום טוב שני של גליות. חכמינו לקחו יום של חולין המחויב בעשיית מצוות של יום חול כתפילין, אבלות

ועוד, ביטלו ממנו מצוות אלו, והחילו עליו דיני יום טוב על כל המשתמע מכך. ברור לכל לומד שעל מנת שחז"ל יתקינו תקנה דרמטית כל כך מוכרחת להיות סיבה כבידת משקל עד מאד, ואכן חשש גדול ישנו: שבקרב יושבי אותם מקומות שלא יודעים מתי קדשו את החודש תיפול טעות או תתעורר מחלוקת.

כתב הרמב"ם¹:

"במקומות הרחוקים שאין השלוחים מגיעין אליהם היו עושין שני ימים מפני הספק לפי שאינם יודעים יום שקבעו בו בית דין את החדש אי זה יום הוא".

עיון בסוגיית הגמרא העוסקת בנושא מעלה, כי בזמן הזה הטעם לקיום תקנה זו אינו משמעותי, ואין כל הבדל מהותי בין ארץ ישראל בה מקיימים את דין התורה כצורתו, לבין חו"ל שם מקיימים את תקנת יום טוב שני.

וכך כותבת הגמרא²:

"והשתא דידיעין בקביעא דירחא מאי טעמא עבדינן תרי יומי? משום דשלחו מתם הזהרו במנהג אבותיכם בידיכם זמנין דגזרו המלכות גזרה ואתי לאקלקולי".

נמצא כי כיום ישנו רק חשש רחוק שמא יחזור הדבר לקלקולו - חשש הקיים גם בארץ ישראל. אם כן, מה טעם התקנה?

עמד על כך הימשך חכמה³:

"ובזה יצא לנו טעם נפלא על הא דקאמר הגמרא הזהרו במנהג אבותיכם גזירה דילמא אתי לקלקולא דא"כ קשה גם בח"ל גם בא"י יהי להם דין אחד דגם בא"י שייך האי טעמא, וצ"ל משום דכבר נהגו והוה כמו דלא בטל הטעם ואכמ"ל דצריך ב"ד גדול בחכמה ומנין להתירו וכ"ז אינו נראה שיהיה לעיקר הטעם אבל מקובלים אנחנו מרבנו הגר"א דאם כי חז"ל פירשו טעמם בכ"ז עוד השאירו טמונים בסתר לבבם טעמים לאלפים גדולים ורמים אבל לא גלו זה לאוזן המון בני ישראל ככה אומר אשר לדברנו יש טעם נפלא דלפי מה שכתב רמב"ם בפהמ"ש בריש סנהדרין דיהיה ב"ד בארץ ישראל טרם ביאת משיח וקיבוץ גליות עיי"ש דבריו הנעימים וכן מפורש בירושלמי מע"ש פרק כרם רבעי זאת אומרת שבנין בהמ"ק יהיה קודם מלכות בית דוד, א"כ אם יהיה ב"ד בארץ ישראל יהיו מוכרחים לקדש עפ"י הראיה ואם לא תתראה הלבנה ביום שלשים אעפ"י שע"פ חשבון יהיה ראוי לקבוע בו, בכ"ז יהיה מעובר ואז יהיו צריכים לעשות בגולה שני ימים ולכן גזרו גם עכשיו דוגמה שעשה ריב"ז לאסור יום הנף גזירה שמא יבנה

¹ קידוש החודש פ"ג הי"א.

² ביצה ד ע"ב.

³ שמות יב, ב.

בהמ"ק וזה טעם נכון לעשות בזמן הזה שני יו"ט של גליות ובוזה יסתם פי המתפרצים בעוה"ר ודו"ק בכ"ז היטב".

בעוונותינו הרבים הלעיגו המתפרצים (הרפורמים - בשנת תר"ו ביטלה ועידת הרבאיים הרפורמים בברסלאו את יום טוב שני של גלויות) על קיום יום טוב שני בטענה כי החששות לגביו אינם רלוונטיים לימינו. מבאר המשך חכמה שטעות בידם, והוא קובע כי ישנה סיבה גדולה מאד לבטל הנחת תפילין ולהתפלל תפילות יתירות, והסיבה היא שעתיד להגיע מצב ביניים מורכב, בו ישראל עודם בארצות גלותם, אך סנהדרין על מכונה. מסיבה זו צריכים ישראל להמשיך לקיים את מצוות יום טוב שני.

ארבע סוגיות מביא המשך חכמה כדי לבסס את דבריו ולהוכיח את שיטתו כי חז"ל נתנו משקל לימי הביניים ואף תקנו תקנות בשל היחס העודף שנתנו לחששות העשויים להיווצר בימים אלו, בהם ישבו בני ישראל בארצם, "אין מלך ואין שר" העומד עליהם אך גם "אין זבח ואין מצבה ואין אפוד ותרפים"⁴:

א. יום טוב שני.

ב. הסמיכה.

ג. העלאת מעשר שני לירושלים.

ד. איסור יום הינף.

א. יום טוב שני

כפי שראינו, חז"ל טרחו להגן על לוח השנה היהודי מפני אנרכיה מוחלטת בתיארוך שתיצור פירוד בין שוכני ארץ הקודש לאחיהם שבחו"ל, ולהבטיח את שמירתו גם בשעת דמדומים בין גלות לגאולה באמצעות קיום לוח שנה שבו כל יו"ט נחוג פעמיים לאורך כל שנות הגלות.

ב. הסמיכה

הסוגיה השנייה היא סוגיית הסמיכה, דהיינו סמיכת דיינים על מנת שתהיה להם סמכות לפסוק ולקדש את החודש.

⁴ ע"פ הושע ג, ד.

במשנה במסכת סנהדרין⁵ מתבאר כי סמיכה מתבצעת בשלשה וביאר הרמב"ם :

"סמיכת הזקנים הוא מינוי הדיינין... יאמרו לו הבית דין הממנים אותו אתה רבי פלוני סמוך אתה ורשאי אתה שתדון דיני קנסות ובוזה יהיה האיש ההוא סמוך והוא נקרא אלהים וידון כל הדיינין, ודבר זה לא יהיה כי אם בארץ ישראל ואמרו ז"ל אין סמיכה בחוצה לארץ אבל צריך שיהיה הממונה ואותו שרוצין למנותו כולם בארץ ישראל וכשתהיה לו סמיכה בארץ ישראל הוא רשאי לדון דיני קנסות... ויראה לי כי כשתהיה הסכמה מכל החכמים והתלמידים להקדים עליהם איש מן הישיבה וישימו אותו לראש ובלבד שיהא זה בא"י כמו שזכרנו הנה האיש ההוא תתקיים לו הישיבה ויהיה סמוך ויסמוך הוא אחר כן מי שירצה, שאם לא תאמר כן אי אפשר שתמצא ב"ד הגדול לעולם לפי שנצטרך שיהיה כל אחד מהם סמוך על כל פנים. והקב"ה יעד שישבו כמו שנאמר 'ואשיבה שופטיך כבראשונה ויועצך כבתחלה אחרי כן יקרא לך עיר הצדק' וזה יהיה בלא ספק כשיכון הבורא יתברך לבות בני אדם ותרבה זכותם ותשוקתם לשם יתברך ולתורה ותגדל חכמתם לפני בא המשיח כמו שיתבאר זה בפסוקים הרבה במקרא"⁶.

במהדורת הרב קאפח מצינו הדגשה נוספת לדבריו אלו :

"ושמא תאמר שהמשיח ימנה אותם ואע"פ שאינם סמוכים, זה מוכחש לפי שכבר ביארנו בהקדמת ספרינו זה שהמשיח לא יוסיף בתורה ולא יגרע [וכיון דהוא עצמו אינו סמוך איך יסמוך אחרים], [ועוד] שאני סבור שהסנהדרין תשוב לפני התגלות המשיח וזה יהי' מסימניו שנאמר 'ואשיבה שופטיך כבראשונה ויועצך כבתחילה אחרי כן יקרא לך עיר הצדק'".

נמצא שחכמינו עסקו בענייני התקופה שבין הגלות לבין ביאת המשיח והתאימו פתרונות יחודיים למצב זה.

⁵ פ"א מ"ג.

⁶ הרמב"ם נמנע מלהכריע בכך גם בהלכות סנהדרין (פ"ד י"א): "נראין לי הדברים שאם הסכימו כל החכמים שבארץ ישראל למנות דיינים ולסמוך אותם הרי אלו סמוכים ויש להן לדון דיני קנסות ויש להן לסמוך לאחרים אם כן למה היו החכמים מצטערין על הסמיכה כדי שלא יבטלו דיני קנסות מישראל לפי שישראל מפוזרין ואי אפשר שיסכימו כולן ואם היה שם סמוך מפי סמוך אינו צריך דעת כולן אלא דן דיני קנסות לכל שהרי נסמך מפי בית דין והדבר צריך הכרע". מדבריו נראה שאף שלא הכריע כך למעשה, היה ברור לו שגם קודם ביאת המשיח תהיינה התפתחויות בנושא בעלות נפקא מינה כבירה להלכה ואף הוכיח זאת מן הפסוקים.

ג. העלאת מעשר שני לירושלים

הסוגייה המפורשת ביותר שהביא המשך חכמה היא תקנת פדיון כרם רבעי בסמיכות לירושלים, שהגמרא במסכת ביצה⁷ מביאה כדוגמה המלמדת על סמכות חכמים בתקנות עתידיות.

אומרת המשנה⁸:

”כרם רבעי היה עולה לירושלים מהלך יום אחד לכל צד... ומשרבו הפירות, התקינו שיהא נפדה סמוך לחומה ותנאי היה בדבר, שאימתי שירצו, יחזור הדבר לכמות שהיה.

רבי יוסי אומר: משחרב בית המקדש, היה התנאי הזה; ותנאי היה, אימתי שיבנה בית המקדש, יחזור הדבר לכמות שהיה.”

פירש רבי עובדיה מברטנורא:

”כרם רבעי - יש לו דין מעשר שני, וצריך להעלות הפירות לירושלים ולאכלן שם, הם או פדיונם, ותקנו חכמים שמהלך יום [אחד] כל סביבות ירושלים יעלו הפירות [עצמם] לירושלים, כדי לעטר שוקי ירושלים בפירות, מתוך שיאכל כל אדם נטע רבעי שלו יתמלא השוק שאר פירות.

משחרב בית המקדש היה התנאי - לא לפי שרבו הפירות כדאמרת, אלא משחרב בית המקדש והיתה ירושלים ביד האויבים ולא היו חוששין לעטר שוקי ירושלים בפירות.”

זאת אומרת, שבית הדין שבאותו הדור (אחרי חורבן הבית), תיקן תקנה מיוחדת שאמורה לחול רק בעתיד כשיבנה המקדש, כדי לדאוג לכבודה של ירושלים ששווקיה יהיו מלאים בפירות.

כך כותב הירושלמי במקום:

”אמר רבי אחא זאת אומרת שבית המקדש עתיד להיבנות קודם למלכות בית דוד.”

וביאר הרדב”ז:

”על כרחך בנין בית המקדש יהיה קודם למלכי בית דוד, דאם לא כן למה להו לעשות תקנה, לאחר בנין בית המקדש, הא אז יהיו כל גדולי עולם, אלא ודאי

⁷ ה ע”א.

⁸ מעשר שני פ”ה מ”ב.

דבנין ביהמ"ק יהיה קודם למלכי בית דוד, ועל כן הוצרך לעשות תקנה בזמן אותו הדור, על הזמן שיבנה בב"א".

מדוע דואגים חז"ל לפירות שיהיו בזמן בית שלישי? אם וכאשר תהיה איזו בעיה, חכמים באותו הדור יתקנו לפי הצורך. מוכח מכאן שלנגד עיני חז"ל עמדה חובה לדאוג לדור בו למרות שהמקדש בנוי על מכוננו אין מי שיתקן תקנות, יגדור גדר ויעמוד בפרץ לכבודה של ירושלים, לעטרה ולפארה בפירות. לכן כבר אז, בראשית חשכת ימי הגלות, שקדו חכמים על תקנתנו.

תוספות יום טוב תיאר באריכות מצב זה:

"חששו המתקנים שמא אותו המנין שיבא אחריהם לא יהיו גדולים מהם בחכמה ובמנין, ותנן בפ"ק דעדיות אין ב"ד יכול לבטל דברי ב"ד חברו אא"כ היה גדול ממנו בחכמה ובמנין. לפיכך המתקנים עצמן הטילו תנאי בדבר להחזיר לכמות שהיה לכשיתבטל הטעם. דהשתא המתקנים עצמם הם המבטלים התקנה בהתבטל הטעם. וסובר אני שמ"ש הרמב"ם בפרק ב' מהלכות ממרים אפי' בטל הטעם שבגללו גזרו הראשונים או התקינו אין האחרונים יכולים לבטל עד שיהיו גדולים מהם עד כאן. שממשנה זו למד כן דמדהוצרכו לתנאי שמע מיניה שצריך שיהיו המבטלים גדולים מהמתקנים אפי' אם נתבטל הטעם... הוצרך תנאי מפני שהתקנה היתה שלא יהו רשאים להעלות כדי שלא לעטר שוקי ירושלים הנתונה בידי האויבים, ואף אם יתבטל זה הטעם שיבנה בית המקדש במהרה בימינו, ולא יהו אותו בית דין שבאותו דור רשאים לבטל כי אולי לא יהיו גדולים מזה הבית דין. כי בנין בית המקדש קודם למלכות בית דוד כדאיתא בירושלמי אמתניתין. וכל שכן קודם לתחיית המתים... גם בזה יש לי להליץ בעדו מזה הירושלמי שבית המקדש עתיד להבנות קודם מלכות בית דוד, ונמצא שעד מלכות בית דוד יהיה לאויבים קצת ממשלה עלינו וכמו שהיה בתחלת בית שני, ובשלוט האויבים בנו ויהיו בירושלים עדיין לא נתבטל הטעם לגמרי. לפיכך הוצרכו לתנאי שהבית דין שבאותו דור יחזרו הדבר לכמות שהיה על פי זה התנאי. ולפי מה שכתבתי... יצא לי טעם נכון למה שהרמב"ם העתיק בחבורו דברי רבי יוסי ולא דברי תנא קמא... ועוד נראה לי דפסק כרבי יוסי משום דסוגיא דמסכת ראש השנה (לא ע"ב) מוכחת דזאת התקנה אחר החורבן היתה. לרב פפא מתקנות רבן יוחנן בן זכאי שאחר החורבן. ולרב נחמן בר יצחק בדור שאחריו".

ד. איסור יום הינף

עם חורבן המקדש, נטל על עצמו רבי יוחנן בן זכאי להשאיר את דרישת ציון בלבבות העם הגולה כאשר שיטת הפעולה בה בחר הייתה להתקין תקנות תזכורת.

מצינו במשנה בסוכה⁹:

"משחרב בית המקדש התקין רבן יוחנן בן זכאי... זכר למקדש ושיהא יום הנף כולו אסור".

ובגמרא:

"מנא לן דעבדינן זכר למקדש? א"ר יוחנן דאמר קרא: 'כי אעלה ארוכה לך וממכותיך ארפאך נאם ה' כי נדחה קראו לך ציון היא דורש אין לה', 'דורש אין לה' - מכלל דבעיא דרישה.

ושיהא יום הנף. מאי טעמא?

מהרה יבנה בית המקדש ויאמרו: אשתקד מי לא אכלנו בהאיר מזרח? השתא נמי ניכול, ואינהו לא ידעי דאשתקד דלא הוה בית המקדש האיר מזרח התיר, השתא דאיכא בית המקדש עומר מתיר.

דאיבני אימת? אילימא דאיבני בשיתסר - הרי התיר האיר מזרח, אלא דאיבני בחמיסר - מחצות היום ולהלן תשתרי, דהא תנן 'הרחוקים מותרין מחצות היום ולהלן לפי שאין ב"ד מתעצלים בו', לא צריכא דאיבני בליליא אי נמי סמוך לשקיעת החמה".

שאלו הראשונים שאלה בסיסית: אין שום אפשרות שבית המקדש יבנה בליל ט"ז או ביום טוב ראשון!

"אי קשיא דבלילה אינו נבנה דקי"ל בשבועות דאין בנין בית המקדש בלילה דכתיב 'וביום הקים' ולא בחמיסר שהוא י"ט דקי"ל בשבועות דאין בנין ב"ה דוחה י"ט".

כך שואל רש"י ומשיב שישנה אפשרות שבית המקדש ירד מהשמים¹⁰:

"ה"מ בנין הבנוי בידי אדם אבל מקדש העתיד שאנו מצפין בנוי ומשוכלל הוא יגלה ויבא משמים שנא' 'מקדש ה' כוננו ידיך'".

לדעת המאירי¹¹, ייתכן שבית הדין שיהיה באותם ימים יטעה ויורה לבנות את בית המקדש תוך חילול יום טוב או בלילה¹²:

⁹ מא ע"א.

¹⁰ לפי ביאור מהר"ם שיק יו"ד ריג.

¹¹ סוכה שם ד"ה 'ושיהא'.

¹² ובפרט שעל בית דין זה מבואר שלא יצליח להתמודד עם המשימה של הבאת העומר עד חצות.

”ואע”פ שאין בנין ביהמ”ק דוחה יו”ט, וכן שאין בנין ביהמ”ק בלילה, וכו’ חשש לבית דין טועים, שתהא חיבת הקודש מביאתו לכך”.

אם כן, לדעת רש”י, על מנת לתקן את איסור יום הנף לאורך כל דורות הגלות, חייבים להניח שבית המקדש ירד משמים (וזה הרי תכלית הציור האוטופי) ואולי גם לחשוש שביה”ד לא יספיק להקריב את העומר קודם חצות כיוון שלא יהיו פנויים לקצירת העומר מחמת בניין הבית. כלומר, בית הדין שבאותו הדור יתקשה להתמודד עם בניין משמים ולכן נתקנה תקנה לדורות.

לשיטת המאירי המבנה ההגיוני לצורך התקנה הוא שבית הדין הבונה את בית קדשינו, בסבירות גבוהה, יהיה מוגדר כ- 'ב”ד טועים' המחלל יום טוב או לא יודע שלא בונים בלילה!

כמה רחוק הדבר מהמחשבות שהיינו מדמיינים לעצמנו על היכולות והאיכויות של בית הדין בזמן בניין המקדש.

תקנה זו, אם כן, מבוססת רק על מצב מורכב, ומכאן ברור שלא רק שחז”ל דאגו למצבים כאלה אלא אף יזמו תקנות כדי שנגיע לימים אלו עם הכלים הנכונים ונוכל לחצות בבטחה את הנהר המפריד בין ימי חושך, אימה וצלמוות, לימים בהם ”ששון ושמחה יסיגו, ונסו יגון ואנחה”.

זמנים מורכבים

לא די בכך שחז”ל לא הזניחו את מצבי הביניים אף שאינם נראים מרכזיים ודאגו לתקנתם (כרם רבעי), אלא אף העניקו להם חשיבות אסטרטגית הרבה מעבר לנפח המציאותי בו הם יכולים להתרחש (המקדש יבנה דווקא בט”ז בניסן בלילה או סמוך לשקיעה).

נראה שאין זאת אלא מפני שהבינו כי במצבים אלו טמון יסוד גדול.

ניתן לשער כי חז”ל העניקו לזמן זה משמעות מכרעת הרבה מעבר לסגולתו היחסית דווקא משום הנפח המהותי שהוא מכיל: כלל ישראל היושב בין תנור וכיריים נמוך, שפל, מצפה ומייחל, הוא הוא כנסת ישראל העומדת בראש הרים כאריה בבהמות יער. אחת היא יונתי תמתי!

וכך מצינו בדבר הנביאים -

זכריה¹³:

"והיה ביום ההוא לא יהיה אור יקרות וקפאון.

והיה יום אחד הוא יודע לה' לא יום ולא לילה והיה לעת ערב יהיה אור".

ובמצודות:

"כי לא ידעו מה הוא הטובה אם רעה".

ועוד שם:

"רצה לומר ישראל יהיו אז נבוכים בדעתם ולא יכירו אם היא הכנה לתשועה או לכליון".

וברד"ק:

"שלא יהיה היום ההוא כולו, לא כאור ולא כחושך, כלומר לא ברוחם, ולא בצרה, כי שתיהם יהיו בו".

ובמהר"י קרא:

"שלא יהיה גאולה מכל וכל, ולא יהיה שיעבוד מלכויות מכל וכל, אלא הגאולה תהיה צומחת והולכת".

ובמיכה¹⁴:

"ואתה מגדל עדר עפל בת ציון עדיך תאתה ובאה הממשלה הראשנה ממלכת לבת ירושלים".

וביאר מלבי"ם:

"מפרש שזה יהיה בשלש מדרגות, תחלה בת ציון עדיך תאתה שהגליות יתחילו להתקבץ וגלות יהודה ובנימין שהם בת ציון שגלו מציון בחורבן בית שני יתקבצו אליך, ואח"כ ובאה הממשלה הראשונה תבוא ממשלה קטנה, שיהיה להם קצת ממשלה והנהגה כמו שהיו לישראל בימים הראשונים לפני מלך מלך לבני ישראל שיהיה להם שופטים מנהיגים אותם, ואח"כ תבא ממלכת לבת ירושלים יהיה להם מלכות קבוע שהוא מלכות ב"ד, שאח"כ ימלוך המלך המשיח בממלכה קבועה וכן התבאר ביחזקאל ס"י לד כג כד, וס"י לו כד כה, ועמוס ט יא... עיי"ש".

¹³ יד, ו-ז.

¹⁴ ד, ת.

ובחגי¹⁵:

"כי כה אמר ה' צבאות עוד אחת מעט היא ואני מרעיש את השמים ואת הארץ ואת הים ואת החרבה".

וביאר על כך רש"י¹⁶:

"מעט מלכות אתן להם לישראל לאחר חורבן ולאחר אותו מלכות הנני מרעיש שמים וארץ ויבא משיח".

ובספר עורי צפון¹⁷:

"חלילה לנו לומר שתנא אלוקי כרבי עקיבא טעה באמיתת ענין הקרא, שבאמת הכי אמר הקרא, שבראשית הגאולה תהיה מלכות מעט... רק שבזה טעה רבי עקיבא שסבור כי בן כוזיבא הוא זה המלכות מעט... ולא היה ככה, כי חזון זה מיועד היה להתקיים בזמן אחר, אבל בעיקר הכתוב לא טעה רבי עקיבא, שבאמת יהיה כן לעת קץ בטרם יבוא משיח הנצחי".

¹⁵ ב, ו.

¹⁶ סנהדרין צז ע"ב.

¹⁷ פיג. נכתב ע"י הרב שמעון משה הופמן בשנת ת"ש – במהלך השואה.